

VIKÁR GYÖRGY

AZ AGRESSZIÓ PROBLÉMÁJA HERMANN IMRE ÉS A „BUDAPESTI ISKOLA” FELFOGÁSÁBAN

Az analitikus világban máig sem csitultak el a viták az agresszió kérdése körül, és a destruktív jelenségek értelmezése a lélekelemzés elméletében nem nyerte el végleges helyét. Mint ismeretes, Freud első ösztönelméletében az agresszivitással csak mint a szexuális ösztön sadomazochisztikus részösztönével foglalkozott. Az első világháború után posztulálta önálló ösztönként. Ekkor azonban úgy gondolta, hogy — akárcsak a libidónak is — első tárgya az én, célja az élettelenbe való visszatérés: a halál és amit destruktivitásként észlelünk, az valójában a halálösztön kifelé fordítása. A sadomazochizmus ettől kezdve mint a két alapösztön keveredése jelenik meg a freudi felfogásban. Freud halálösztön-teóriáját azonban csak kevés pszichoanalitikus fogadta el. Inkább Heinz Hartmann felfogása terjedt el. Ő a kifelé irányulást tartotta az agresszív ösztön eredeti irányának és a neutralizált agressziót — a szublimált libidó mellett — az emberi tevékenység fő energiaforrásának. Az agresszió ösztönjellegét azonban a pszichoanalízisen belül és kívül egyaránt többször erős kritika érte — túl az ösztönfogalom általános kritikáján, aminek megvitatása meghaladná a tanulmány kereteit. Az a nézet, hogy az agresszió nem önálló ösztön, hanem vagy egy ösztöncselekvés összetevője (például táplálkozási ösztönnél a zsákmányoló agresszió, fajfenntartási ösztönnél a rivállissal vívott küzdelem stb.), vagy egy ösztön frusztrációjára bekövetkező reakció, nagy megerősítést kapott a kísérleti lélektan részéről (DOLLARD és mts., 1939, GILLESPIE, 1961). Tudjuk azonban, hogy frusztrációra nem csak agresszív indulat, hanem szorongás is megjelenhet, sőt a kettő helyettesítheti egymást. Kurt Lewin szellemes kísérlettel mutatta ki, hogy

az agresszióban és a szorongásban közös tényező: a frusztrációra bekövetkező regresszió.

Az agresszió ösztöntermészetével szemben joggal vethető fel a kérdés: beszélhetünk-e a szexualitás és az éhség mintájára valamilyen agresszív szükségletről, mely a kielégülés után egy idő múlva újra feltöltődik és újabb kielégülésre tör. A kérdés elméleti jelentősége távolról sem csupán pszichológiai. Ha feltételezzük, hogy az emberben létezik olyan agresszív készlet, ami a külső körülményektől függetlenül is időről-időre jelentkezik, akkor egy békés emberi civilizáció felépítésének lehetősége igen kétséges. A megfigyelések — kevés kivétellel — nem igazolják a társadalomban élő ember destruktív készleteknek ilyen — a szexualissal párhuzamba állítható — jelentkezését. A kevés kivételt hajlamosak vagyunk a patológikus személyiségek közé sorolni. Ugyanakkor az agresszió biológiai gyökereit tagadni képtelenség: harc nélkül az állatvilág egyetlen tagja sem maradhat életben. Kézenfekvő gondolat, hogy az agresszió olyan biológiai készség, amit külső körülmények mobilizálnak. Csakhogy egy ilyen általános megállapítás nem nyújt támpontot az agressziós jelenség elméleti és gyakorlati problémáinak kezelésére. A megoldáshoz akkor jutnánk közelebb, ha ismernénk a vészületett adottság és a körülményektől kiváltott agresszió egymáshoz való viszonyát.

Hermann Imre megkísérelte ennek a problémának megoldását. Biológiai megalapozottságú és pszichoanalitikus megfigyelésekre támaszkodó agresszióelmélete hidat épít a két szembenálló felfogás között. Elméletének megértése azonban csak Hermann egész életművébe ágyazottan lehetséges. Ez az életmű valamiképpen a klasszikus és modern pszichoanalitikus elméletek határán helyezkedik el. Az előbbihez kapcsolja biológiai orientációja, az ösztönelmélet bizonyos módosított megőrzése, az utóbbihoz a korai objektkapcsolatok fontosságának kiemelése, valamint az én és felettes én folyamatoknak — főként a gondolkodás és az érzékszervi tájékozódás összefüggésének — vizsgálata. Hermann a budapesti iskola hagyományainak szellemében folytatta munkáját, de ahhoz eredeti módon kapcsolódott. Akárcsak Ferenczi, ő is az anya—gyermek kettős egységét tekinti az emberi lelki fejlődés kiindulópontjának. De az intrauterinum-östenger párhuzamot feltételező romantikus elmélet helyett jól megfigyelhető biológiai tényeket keres, amelyek a korai lelki élmények öszönháttéréül szolgálhattak. Amint tudjuk: ezt találta meg a főemlősök megkapaszkodási készletében. Az emberszabású majmok kölykeinek megkapaszkodása az anyjuk szőrzetében közvetlenül megfigyelhető és ennek az ösztönös viselkedésnek reflexes maradványai az ember gyermekénél az első életévben szintén kimutathatók. (Még visszatérünk a nyomban felvetődő kérdésre: hogyan vélekedett Hermann ösztön és reflex egymáshoz való viszonyáról?) Az embernél a megkapaszkodási ösztön eredeti formájában nem manifesztálódhat — a szőrzet elvesztése miatt sem —, de

Hermann véleménye szerint, mint latens késztetés az emberi élet kezdetétől mindvégig hatékony, az anya—gyermek kapcsolat biológiai háttere, majd a libidinózus ösztönökbe integrálódva a szociális kapcsolatok egyik motivációs bázisát szolgáltatja. A megkapaszkodási késztetések a kisgyermeknél, felnőtteknél és az öregkori regresszióban pánik-állapotban közvetlenül is észlelhetők.

Ferenczi sohasem vetette el olyan mértékben a traumatant, mint Freud, és utolsó írásában: „Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek közt”, „Trauma a pszichoanalízisben”, új megvilágításba helyezi. Az agresszió reaktív természetére vonatkozóan azonban ebből következtetést nem vont le. HERMANN viszont 1936-os közleményében a libidinizált agressziót, azaz a szadomazochizmust szoros összefüggésbe hozza a megkapaszkodással. 1943-ban megjelent könyvében, „Az ember ősi ösztönei”-ben pedig egy új agresszióelméletet fejt ki.

Először mérlegeli Freud halálösztön-elméletét. A gyakorta hangoztatott ellenérvet: hogy az élet nem törekedhet a halálra, nem tartja meggyőzőnek. Biológiai tudásunk erre a kérdésre nem ad egyértelmű választ: a lethális gének léte, vagy a rovarfajok sorsa, melyek a megtermékenyítés után elpusztulnak, lehetővé tesznek egy olyan feltevést, hogy egyes élőlényekben önpusztító tendencia is működik. A halálra törekvés azonban nem felel meg a biológiai ösztönkritériumoknak. Minden ösztönre jellemző, hogy belső testi ingerforrásból kiindulva az egész fajra érvényes magatartásmódot valószínűsít meg, végrehajtása speciális szerveket vesz igénybe, meghatározott tárgyra irányul, amelynek elérése kielégüléshez, vagy legalábbis megnyugváshoz vezet. A halálra törekvésben semmi ehhez hasonló nem észlelünk. Ezért Hermann szerint nem beszélhetünk halálösztönről. Ez azonban nem zárja ki, hogy az ösztönvilág egészében jelen van a halálra irányuló tendencia. Minden ösztön magában rejtli a veszélyt, hogy a realltáshoz való alkalmazkodást, az én védekezőmechanizmusait elsöpri — ha egy ponton meg nem áll, halálba hajtó örvénnyé változik.

Hermann ily módon az agressziós ösztön problémáját különválasztja a halálösztönétől. Más kérdés, hogy az agresszió önálló ösztönnek tekinthető-e. Az agresszív viselkedés az egész fajra jellemző vonásokat mutat. Az agresszióknak végrehajtó szervei vannak: körmök, fogak, izomzat. Tárgya van: az ellenfél, a rivális, akinek legyőzése, vagy megsemmisítése kielégüléshez vezet. Csakhogy ellentétben a szexualitással, nem ismerünk időről időre fellépő szükségleti feszültséget, mely kizárólag az agresszió kielésére késztetne. Mindazon szervek, amelyek az agresszió végrehajtásában szerepelnek, más ösztönkésztetéseknek is szolgálatában állnak. A megfigyelések, amiket Hermann az antropológia megfigyelései ugyancsak — amellet szólnak, hogy az agresszív magatartás mindig helyzethez kötött, és ez mindig egy másik ösztöncselekvéshez kapcsolódik, annak útjában álló akadályt hárít el.

Az első ilyen helyzet, amit Hermann az egész személyiségfejlődésre döntőnek tart: a megkapaszkodás frusztrációja. A gyermek letaszítása, leszakítása az anyai testről — ami östörténeti reminiszenciákat is megrezzent, hiszen ez alighanem az ősapa tette volt — a csimpaszkodást vad markolássá változtatta. Ezek a korai traumák, amelyek a kultúremler gyermekénél esetleg csak jelzésszerűek és az anyai ambivalenciából következnek, a személyiségfejlődésben egy erős agresszív vonás kiindulópontjává válhatnak. [(HERMANN később az agresszió megkapaszkodásból történő korai leágazásának mind nagyobb jelentőséget tulajdonít. Könyve francia kiadásának függelékében (1971) már így ír: „Véleményem szerint az agresszió nem más, mint a megkapaszkodás eldurvult formája. Álöszön, mely ösztönszínezetét egy másik ösztöntől veszi kölcsön.” Az 1943-as magyar kiadásban a megkapaszkodás frusztrációja még csak az első az agressziót létrehozó szituációk sorában.)].

Mindez az első életév(ek) történéseit, az első tárgykapcsolat sorsformáló jelentőségét állítja figyelmünk középpontjába. Ebben a témakörben Hermann Melanie Kleinrel és követőivel, az objektkapcsolatok elméletével — a későbbi kutatók közül különösen Bowlbyval, Spitz-cel, Mahlerrel, távolabbi összefüggésben Kohut nárcizmus elméletével osztozik. Miben egyeznek és miben különböznek?

Találkozáspontjuk az a felismerés, hogy még a libidinózus ösztönök kifejlődése előtt — tehát nem a libidó kielégülésének és megtapadásának következményeként — létezik objektkapcsolat. Ez a korai kapcsolat a gyermek fejlődésében nélkülözhetetlen, egész életére meghatározó. Bowlby, Robertsonék, René Spitz vizsgálatai egyértelműen alátámasztják egy ilyen kapcsolat létét.

Ugyanakkor Hermann és a többé-kevésbé Melanie Kleinből kiinduló tárgykapcsolati irányzatok közt a különbség lényeges. Melanie Klein felfogásában a csecsemőnél az agresszió — akárcsak a libidó — kezdettől fogva jelen van. Mindkettő egy részobjektire irányul, a libidó a kielégítő, az agresszió a ki nem elégítő anyamellre, illetve ezek bevetített képére. Amikor az anya már egységes személyként válik a gyermek számára felismerhetővé, akkor indul meg a két alapösztön ötvöződése, ami szerencsés esetben az agresszió szocializációjához, illetve szublimálásához vezet.

Hermann felfogásában az agresszió a megkapaszkodási késztetésben csak mint potencialitás van jelen, mely a frusztrációra mobilizálódik. Továbbá a megkapaszkodási késztetés kezdettől fogva nem egy részobjektire irányul, hanem az egész anyai testre. Ha azonban úgy fogalmazunk, mint Bálint Mihály, hogy ily módon egy elsődleges objektkapcsolattal állunk szemben, könnyen átsiklunk egy másik lényeges különbségen. Ugyanis Hermann nézeteiből nem következik, hogy az objekt — az anya — mint egységes lelki élmény van jelen a csecsemő pszichéjében. A megkapaszkodás, mint ösztönkésztetés irányul az anyai test egészére, mint ösztöntárgyra. A megkapaszkodás csak később finomul érzellemmé — amikor a tá-

volságon keresztül is hat — és később kötődik egy interiorizált anyaképhez. Melanie Kleinnél viszont az egész történés kezdettől fogva pszichés, és az affektusok, sőt az affektus keltette fantáziák kezdettől fogva belső képekhez kötődnek.

Egy olyan ellentét tárul fel itt, ami a klasszikus és a modern pszichoanalízis közt feszül, noha csak ritkán és hiányosan szokták megfogalmazni. A klasszikus pszichoanalízis egy természettudományos elmélet alapján értelmezi a pszichés jelenségeket, noha saját vizsgáló eszközeivel kizárólag a pszichés realitást képes feltárni. A modern pszichoanalízis nem veti el ezt a természettudományos elméletet (filogenetikus örökség, ösztönök, libidó, energiamegszállás, stb.), már csak a Freudhoz való hűsége miatt sem — azt valahol a háttérben lebegtetni —, de magyarázataival igyekszik a pszichés jelenségek körén belül maradni.

Azt jelentené ez, hogy nincs már szüksége a lélektani tapasztalaton túllépő „metapszichológiai” koncepciókra? A mai pszichoanalízis magyarázó hipotézisei éppúgy túllépik az empirikus megismerés határát, mint a freudi ösztönelmélet, csupán nem biológiai mintákra hivatkoznak, hanem olyan korai pszichés élményekre, amelyek közvetlenül sohasem észlelhetők, csak nagyobb gyermekek fantáziáiból és súlyos regresszióban lévő pszichotikusok tünetelből következtünk vissza rájuk. Igaz, ezzel megőrizzük a pszichológiai rendszer tisztaságát és nem szorulunk rá egy másik tudomány támaszára. Csakhogy ennek a purizmusnak ára van. A korai pszichoanalízis egyik nagy tette volt, hogy a darwini felfedezésből — vagyis hogy az ember beletartozik a törzsfeljődésbe — levonta a következtetést: az ember egyszerre természeti és társadalmi lény és természeti törekvéssel bizonyos konstellációban a szociális gátlásokat megkerülve is érvényesülnek. A pszichopatológiai tünet ezzel nyeri el „rangját”; nem a pszichoszintézis veleszületett gyengeségének jele többé (például Janetnél), nem is a zabolátlan képzelet terméke, hanem egy biopszichológiai gyökerű dinamikai folyamat eredménye. És a pszichológia is így kapja meg helyét a tudományok rendszerében, mint összekötő kapocs a természet- és társadalomtudományok között.

Az elméletképzés fordulatát nyilván az a felismerés hozta, hogy a korai objektkapcsolat nem merül ki a szükségletkielégítésben, hanem ő maga a szükséglet. Méghozzá folytonos biztonságot sugárzó jelenléte és nem a vágy, kielégülés, megnyugvás hullámverése, ami az ösztönlevezetés ismert menete. A megkapaszkodás azonban az antropoidoknál vitathatatlanul öröklött, azaz ösztönmagatartás. Mégis, amíg fennáll, állandó intenzitású — nem szűnik meg egy időre, ha kielégítik és egy refrakter stádium után újból kiválthatóvá válik. Örvényszerű fokozódása frusztrációra következik be. Amikor a majomkölyök már anyjától távolodva a majomcsorda többi tagjára fölkapaszkodik, és a nagy majmok szőrét tisztogatva az ún. „tetveszkedéssel” játssza le újból a megkapaszkodás, elszakadás, keresés mikrodrámáját, kapcsolatba kerül az egész közösséggel és az ösz-

töncselekvés szinte észrevétlen olvad össze a szociális együttműködés megtanulásával. A megkapaszkodási készítés hasonló szerepe embernél persze hipotetikus. De ez a hipotézis módot ad arra, hogy a modern pszichoanalízisnek az anya—gyermek kapcsolatra vonatkozó alapvető felismeréseit — elismerve annak emberi specifikumát és kulturális meghatározottságát — ne kelljen filogenetikuss örökségünktől elszakítani.

HERMANN később a térelményre vonatkozó észleléseivel egészíti ki agresszióelméletét. Azt találta ki, hogy haragos indulatok hatására álomban, fantáziában stb. a pszichés tér torzul, két dimenzióssá szűkül, vagy Möbius-szalagszerűen csavarttá válik („Az ösztönök és érzelmek térvonatkozása”, 1965). Ebben is a megkapaszkodásból való leágazás bizonyítékát látja: az összesimuló test, a kapaszkodó karok helyzete, az alvó csecsemő kicsavart kartartása szolgáltatnak a mintát.

A megkapaszkodás frusztrációja csak az első agressziót kiváltó ösztönhelyzet. Időrendben a testvérrivalizálás követi, majd a rivalizáló indulatok áttevődése az azonos nemű szülőre az ödipális korban. Ezeknek a nyilvánvaló konfliktushelyzeteknek agressziót kiváltó hatását fokozhatják az emberréválás során bekövetkezett anatómiai változások (az agresszió végrehajtó szerveinek: fogaknak, karmoknak elsatnyulása, a szőrzet elvesztése stb.), másrészt olyan tényezők, amelyek az ember társadalmi és kulturális létéből következnek. Ezek közül Hermann a következőket emeli ki: 1) A megparancsolt testvéri szeretet, ami a tudattalanban önmaga ellentétét felerősíti. 2) A megkapaszkodás szükségtelen mértékű megvonása a gyermeknevelés során a civilizált életmód szokásai miatt. 3) Az idő leküzdésének irányába ható kultúrfejlődés. 4) Az ismétlődő éhínségek a történelem során. Az éhezés agressziót fokozó hatását analízisben is megfigyelte. 5) Pszichopatológiailag eltolódások a tömegben, amelyek Gustave Le Bon óta jól ismertek. 6) Az erőszak szolgálatában álló intézmények. 7) Az Igazság Ideáljának megsértése. Az utóbbi kettőre még visszatérünk. (A felsorolt tényezők mind megtalálhatók Hermann könyvében, „Az ember ősi ösztönei”-ben, de a csoportosításom a könnyebb áttekinthetőség kedvéért változtattam.)

A hermanni felfogásból fontos következtetések adódnak mind az egyéni lélektan, mind a szociálpszichológia számára. HERMANN 1936-os közleményében és későbbi könyvében is sorozatosan közöl eseteket, ahol a személyek szeparációs traumákra öndestrukciónal, bőrük, körmük, hajuk tépegetésével reagálnak. A szadomazochizmust úgy fogja fel, mint korai elszakadási traumák ismételt lejátszását a paciens saját vagy partnere testén. Számos gyermeki lélektanból ismert jelenség: a keresés, az elbújás, a meglepetésszerű felbukkanás mint a megkapaszkodás frusztrációjának feldolgozási kísérlete nyer értelmet. Ugyanezek a jelenségek az analízis során nemcsak emlékként jelenhetnek meg, hanem átvitt értelemben az analizált viselkedésének kifejezett jellemzői lehetnek, utalván korai elszakadási trau-

mákra. Saját gyakorlatunkban is ismételten azt találtuk, hogy a bőrre, kézre, hajra irányuló öndestruktív megnyilvánulások (a haj csavarása, tépése, az öklök véresre harapdálása, a körmök körül bőr tépegetése) az anya—gyermek kapcsolat korai sérülésére, vagy aktuálisan zajló elszakadási problémára utal. Ha ezen paciensek anamnézisének feltárjuk, megtaláljuk azokat a súlyos korai nárcisztikus frusztrációkat, amiket Kohut leír, és ráismerhetünk többé-kevésbé a paranoid pozícióban való fixálódásnak és a splitting-mechanizmusoknak jeleire, amiknek ilyen esetben Klein nyomán Kernberg jelentőséget tulajdonít. A hermanni magyarázat egyikkel sem ellentétes. Csupán azt jelzi, hogy az anyai biztonság és meleg hiányára a gyermek nemcsak intrapszichésen reagál a szelf hiányos nárcisztikus megszállásával és a paranoid pozícióból a depresszívbe való átmenet megnehezülésével, hanem biológiai szinten is, egy filogenetikus minta mentén.

Hermann felfogását Bálint Mihály is kiegészíti a maga klinikai megfigyeléseivel, amelyeket mély regresszióba került pacienseinél tapasztalt — kezdetben hivatkozik a megkapaszkodási ösztönre, később ezek a hivatkozások elmaradnak. Bálint megfigyelte, hogy ha az analízis kellő mélységet ér el, a paciensnek vágya támad, hogy az analitikust megérintse, apró ajándékokat kapjon és adjon. Ezeknek a kívánságoknak kielégítése teljes megnyugvást, megtagadása viszont heves haragot váltott ki. Mindebből Bálint Mihály egy, a nárcizmust megelőző primér objektkapcsolat létezésére következtet, aminek kielégítetlensége az első agresszív megnyilvánulások oka.

A hermanni agresszióelmélet azonban nem korlátozódik a klinikumra. Alkalmas arra is, hogy bizonyos társadalomlélektani jelenségek értelmezését megkíséreljük. Ugyanis, ha az agresszió — noha biológiai készség az emberben, de — nem önálló ösztön és megnyilvánulása feltételhez kötött, akkor adódhatnak történelmi helyzetek, amelyek ilyen feltételeket teremtenek, vagy a hatalomnak kell céljai érdekében ezeket a feltételeket megteremteni. Ennél a problémánál látjuk igazi jelentőségét annak a két agresszióforrásnak, amit Hermann felsorolásában utolsóként említ: az erőszak szolgálatában álló intézményeknek és az Igazság Ideálja megsértésének. Hermann gondolatmenetének kiindulópontja, hogy az ember egy olyan állatfajból származik, mely eredetileg növényevő volt. A Jégkorszak nagy éhínsége kényszerítette rá a húsevésre — az emberevésre is. Az emberek többsége ma sem hajlamos a gyilkosságra (Hermann e nézete egyébként Freudéval szögesen ellentétes). Ha egy politikai rendszer háborúra készül, az alattvalóit agresszióra kell nevelnie. Hogyan történik ez?

A kultúrantropológusok ősi életformában élő harcias népeknél leírnak olyan nevelési rendszert, ami alkalmas az agresszió fokozására és ami e népek bámulatos lélektani éleslátására vall. (Például Margaret Mead egy pápua fejvadász törzsnél, a mundugumoroknál megfigyelte, hogy a csecsemőt a legkényelmetlenebb helyzetben

tartva szoptatják, folyvást koplaltatják és siettetik, az elválasztás a lehető legdrasztikusabban történik stb. (A XX. század totalitárius diktatúrái ilyen radikálisan nem nyúltak bele a kisgyermek nevelésébe, bár érdemes lenne megvizsgálni, hogy a szoptatás, csecsemőgondozás módszerei ilyen politikai légkörben nem válnak-e spontán is ridegebbé. A már kissé nagyobb gyermeknél a katonás nevelés, miközben érzelmi és ösztönmegnyilvánulásokat letilt és stigmatizál, előmozdítja az agresszorral való azonosítást (A. Freud). Az ezekben az országokban gyakori alultápláltság is fokozza az agressziókészséget. A harckészség fokozására szükséges az ellenség elleni gyűlölet felkeltése, fenyegető szándékainak hangoztatása, egyben tulajdonságainak becsmérése.

Mindez nem elegendő. Az agressziót be kell gyakoroltatni, olyan fantomokon, amelyek nem keltenek igazán félelmet, nem tudnak eredményesen visszaütni. Egy országban élő kisebbségek erre kiválóan alkalmasak. A nemzeti szocialista diktatúrában ilyen szerepe volt a zsidóüldözésnek. HERMANN azonban az antiszemitizmusnak bizonyos speciális jellegzetességeit véli felfedezni, amik más kisebbségek gyűlöletére nem, vagy csak részben általánosíthatók. „Az ember ősi ösztönei” című könyvében (1943) ezt már összefüggésbe hozza a megkapaszkodás ösztönkörével. 1945-ben jelenik meg „Az antiszemitizmus lélektana” című műve, amiben sorra veszi ennek a társadalomlélektani jelenségnek magyarázatára alkotott különböző gazdasági, szociológiai, pszichológiai elméleteket és elismerve részleges igazságukat, hozzáteszi saját gondolatát: az antiszemitizmus egy ösztönkésztetést használ fel indulatok keltésére, ami a majmok kurkászásával, az ún. „tetveszkedéssel” állítható párhuzamba. Hitler „Mein Kampf”-jából idéz: a zsidó ártó féreg, „nyű a rothadó húsban”, „más népek testén élő parazita”. [A féreggel szemben fellépő agresszív késztetés ösztönös jellegét újabban az etológia (Tinbergen) is alátámasztja.]

Hermann gondolata első hallásra bizarr, meghökkentő. Összefüggéseinek feltárulásával azonban értelme hamar világossá válik. Ha meggondoljuk, hogy antropoidoknál a „tetveszkedés”, a bőrápolásos szolgálat — embernél a bőrfelület, körmök, haj tépegetése — az elszakadási trauma lereagálása, a hermanni gondolat elveszti bizarr jellegét. Az antiszemitizmus — noha lappangva, és időnként nyílt kitörésekkel, jelen volt a keresztény Európa egész kétezer éves története során — századunkban olyan népeknél lobbant fel elsősorban, amelyeket sérelem ért, történelmi hazájuk egy részét elvesztették, nemzetük egy részétől elszakadtak (német, osztrák, magyar). Az elszakadási traumától keltett indulat befelé fordul. A nemzet most azt a kisebbséget taszítja ki önmagából, mely már részévé vált, de még megkülönböztethető.

Hermann felveti a kérdést: mi teszi a zsidóságot más népeknél alkalmasabbá ezen ösztönforrásból eredő indulatok magarávonására? A választ a következő tényezőkben találja meg: 1) A zsidóság tör-

ténelmi okok következtében elszakadt a földtől — nem termel élelmet, tehát bizonyos értelemben valóban élősködő. 2) A diaszpóra, a vándorlás felidézi a megkapaszkodás ellentétpárját, a keresést, és ezzel az egész ösztönkört mozgásba hozza. 3) A zsidó a keresztény országokban a legyőzött régít — az ótestamentumit — képviseli az újjal szemben, mint a test már nem egészen élő részét, amiket levágunk, a körmök és a haj. Nem említt egy gondolatot (illetve Az antiszemitizmus lélektanában egyszer futólag érinti), ami pedig levezetéséből következne: az elszakadási trauma destruktív-öndestruktív dramatizálása csak olyan népcsoportra vonatkozhat, ami már a nemzet testéhez tartozik — amit nemcsak gyűlölni, de szeretni is lehet. Szociálpszichológiai vizsgálatok is alátámasztják azt a nézetet, hogy a kisebbség gyűlölete gyakran ambivalens érzést rejt magában (HOFSTÄTTER, 1954). Ez az ellentmondás válik feltűnővé az üldözött kisebbséghez tartozó férfiak és nők gyakran észlelhető szexuális vonzásában, ami aztán projekciós mechanizmussal a „romlottság” vádjába fordul át. Egy ilyen ambivalencia nélkül aligha volna érthető az a paradoxon, hogy 2000 éve időnként fellobbanó és a közbeeső időben is lappangó antiszemitizmus ellenére zsidó tudósok, filozófusok, művészek, államférfiak nagy befolyást gyakoroltak korukra és lelkes hívek tömegét tudták magukhoz kötni.

Ugyancsak speciálisan emberi agresszióforrás az igazság ideáljának megsértése. Phaëdrus meséjének, amiben a farkas állogi érvekkel igyekszik a bárány felfalását igazságosnak feltüntetni, csak akkor van értelme, ha emberi viszonyokra vonatkoztatjuk. A legyőzött nem lázadozna az igazságtalan békekötés ellen, ha nem élne az emberben az igazság ideálja. Természetesen nemcsak a valódi, hanem a vélt igazságtalanság is kiváltja az agressziót. Manipulációra ez is alkalmas. Az igazság ideáljának megsértése — írja Hermann — nemcsak személyes, szubjektív okokból vált ki agressziót, a harmonikus világkép megsértését látják benne. A megkövetelt világkép megsértése csökkentti az egyes egyén biztonságérzetét ...

Ezzel elérkeztünk a hermanni gondolatmenet legrejtélyesebb pontjához. Érzésem szerint amikor Hermann az igazság ideálját egy harmonikus világkép igényére vezeti vissza, túllép a pszichoanalitikus gondolatrendszeren. Egyszerű lenne az igazságosság fogalmát a testvérféltékenységre visszavezetni — de nem ezt teszi. Ehelyett valamilyen tágabb világnézeti keretre utal. Hogy mi ez a világnézeti keret, csak sejthetjük, mert rendszeres kifejtése sohasem történt meg. Sejthetjük abból, ahogy a megkapaszkodási ösztön egyik megfogalmazásában transzcendálja az egyénit: „A természet egésze nem ismer sem fogóreflexet, se bizonytalan fogó ösztönt, hanem a készíttést a megkapaszkodásra, amivel még teljesebb egységre (az anya—gyermek egységére) törekszik.” (Az ember ősi ösztönei, 1984-es kiadás, 101. oldal). És ezzel összecseng „Az ember ősi ösztönei” 1943-as előszava, amikor így ír: „Valamikor a múlt háborúban, a völgyben fekvő Trient városában csodálkoztam, amikor egy maga-

sabban fekvő kastély loggiájának padlóján kikövezve láttam a Gnóti se auton-t. De aztán rájöttem, hogy a kilátás a természetre, hegyekre, völgyekre, városra, kelta aléptímenyű templomára, Olaszország felé mutató Dante szobrára, emberekre, mezőkre, sziklákra, vírágokra, közelebb viheti az önszemlélő embert minden emberi megismeréséhez. Jobban feltáruhat előtte az egyéniségével átszőtt örök emberi és az egyéni színezet az összefolyó általánosban."

Hermann Imre tehát — mint minden nagy pszichológiai alkotó — a lélektan tudományát egy egyéni antropológiai felfogásba illeszti be. Ebben a felfogásban az egyén nemcsak objektíven, de szubjektív élményvilágával is egy természeti és kulturális folytonosságba ágyazott. Hermann emberképe csak sejthető, a háttérből inspirálja gondolkodását. Ebben az emberképben az agresszió ugyan állandó veszélyként van jelen — de elkerülésének lehetősége is természettől fogva adott.

A kézirat elfogadva: 1989. augusztus

IRODALOM

- BÁLINT, M., 1966, *Die Urformen der Liebe und die Technik der Psychoanalyse*, Huber-Klett, Stuttgart.
- BOWLBY, J., 1969, *Attachment*, Basic Book, N. Y.
- DOLLARD, J., et al., 1939, *Frustration and Agression*, Yale Univ. Press, New-Haven.
- FERENCZI, S., 1924, *Versuch einer Genitaltheorie*, Psych. an. VI. Wien.
- FERENCZI, S., 1964, *Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind* (1933), Schriften zur Psychoanalyse, Fischer, Frankfurt.
- FERENCZI, S., 1934, Trauma a Pszichoanalízisben, *Gyógyászat*, 71, 20. sz., 310—312, Budapest.
- FREUD, A., 1976, *The Ego and the Mechanisms of Defence*, To-garth Press, London.
- FREUD, S., 1964, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905), Fischer, Frankfurt.
- FREUD, S., 1972, *Jenseits des Lustprinzips* (1920), G. W. XIII. Fischer, Frankfurt.
- GILLESPIE, J., 1961, *Agression in Relation to Frustration-Attaque and Inhibition*, Doctor-Dissertation, Univ, Pittsburg.
- HERMANN, I., 1936, *Sich Anklammern-Auf-Suche-Gehen, Über ein in der Psychoanalyse vernachlässigtes Triebgegensatzpaar und sein Verhältniss zu Sadismus-Mazochismus*, IZPsa. XXII., 349—370.
- HERMANN, I., 1943, *Az ember ősi ösztönei*, Pantheon, Budapest, Új kiadás, Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

- HERMANN, I., 1945, *Az antiszemizmus lélektana*, Bibliotéka, Budapest.
- HERMANN, I., 1965, *Az ösztönök és érzelmek térvonatkozása*, Pszichológiai Tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 255—265.
- HOFSTÄTTER, P. R., 1963, *Einführung in die Sozialpsychologie*, Kröner, Stuttgart.
- KERNBERG, O. F., 1975, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, J. Aronson N. Y.
- KLEIN, M., 1962, *Das Seelenleben des Kleinkindes*, Klett, Stuttgart.
- KLEIN, M., 1964, Notes on some schizoid mechanisms, *Int. J. Psychoan.* 27, 99—110.
- KOHUT, H., 1971, *The Analysis of the Self*, Int. Univ. Press, N. Y.
- LEWIN, K., 1970, Mérel—Binet: *Gyermeklélektan*, Gondolat, Budapest, 65—68.
- MAHLER, S. M., et al, 1975, *The psychological Birth of the Human Infant*, Hutchinson, London.
- MEAD, M., 1935, *Sex and Temperament in three Primitive Societies*, Routledge and Sons, London.
- ROBERTSON, J. and J., 1971, Young Children in Brief Separation, *Psych. a. Study of the Child*, 26, 264—315.
- SPITZ, R., 1965, *The first Year of Life*, Int. Univ. Press, N. Y.
- TINBERGEN, N., 1976, *Az ösztönről* (ford.: Gervai J.), Gondolat, Budapest.